

R E C E N Z J E

Spojrzenie z japońskiej perspektywy. Historia Białorusi i Litwy w badaniach profesora Makoto Hayasaki

Badania nad dziejami krajów środkowoeuropejskich, a zwłaszcza Polski, mają w Japonii dość długą tradycję i choć prowadzone są tam na stosunkowo niewielką skalę¹, owocują znaczącymi, oryginalnymi wynikami. W minionej dekadzie ich dorobek szczególnie wzbogaciły trzy książki profesora Makoto Hayasaki, poświęcone kolejno historii Białorusi (2013), Litwy (2017) i Polski (2019)². Napisane w języku japońskim, nie mogą liczyć na wielu czytelników poza ojczyzną autora. Zarządzając częściowo tej trudności w ich odbiorze, wyposażył każdą z nich w dwa lub trzy obszernie, różnojęzyczne streszczenia, w tym jedno w języku polskim. Spodziewać się należy, że ostatnia z wymienionych książek doczeka się niebawem kompetentnego omówienia przez któregoś z polskich badaczy XIX w. Dwie wcześniejsze nie zostały dotąd w naszym naukowym czasopiśmiennictwie historycznym odnotowane, stąd też zdecydowałem się na podstawie ich streszczeń zasygnalizować przynajmniej podjęte w nich zagadnienia. Taki sposób prezentowania książek Makoto Hayasaki, chociaż już z założenia ułomny, wydaje się jednak usprawiedliwiony małą ich dostępnością. Został on z powodzeniem zastosowany w piśmiennictwie historycznym sąsiadujących z Polską krajów³.

Naukowe zainteresowania Makoto Hayasaki w istotnej mierze uformowały się w trakcie stażu naukowego na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego i w Instytucie Historii PAN w latach 1974–1979. Był wówczas uczestnikiem seminarium prof. Stefana Kieniewicza, pod wpływem którego zwrócił się do badań nad polskim ruchem niepodległościowym w XIX w. i dziejami Wielkiej Emigracji⁴. Po uzyskaniu w 1983 r. doktoratu na Uniwersytecie Hokkaido (w Sapporo) Makoto Hayasaka związał się zawodowo z Uniwersytetem w Ibaraki, osiągając w toku pracy na nim (1983–1996) kolejne awanse naukowe i zawodowe, aż po profesurę. Przez kilkanaście lat (do przejścia na emeryturę w 2014 r.) był też profesorem Politechniki Tokijskiej. Główną dziedziną jego badań pozostają niezmiennie dziewiętnastowieczne dzieje

¹ M. Hayasaka, *Historycy japońscy o kształtowaniu się narodów Europy Wschodniej*, „Przegląd Humanistyczny” 3, 1993, s. 109–115; por. J. Kobus, *Historiografia japońska a Polska – wstępny szkic przedmiotu*, „Dzieje Najnowsze” 32, 2000, nr 1, s. 221–229.

² M. Hayasaka, *Belarūshi – Kyōkai Ryōiki no Rekishigaku* (Historia pogranicza: rozważania na temat dziejów Białorusi), Tōkyō 2013; *idem*, *Litwania – Rekisiteki Dentou to Kokumin Keisei na Hazama* (Litwa. Wpływ tradycji historycznej na formowanie się narodów – idea krajowa z perspektywy współczesnej), Tōkyō 2017; *idem*, *Kindai-Polando-shi no Kojuusei to Fuhensei, Hakousuru-Neiszon-Keisei* (Specyfika i uniwersalizm dziejów Polski w XIX wieku. Zmienne drogi kształtowana się nowoczesnych narodów), Tōkyō 2019. Wszystkie trzy książki ukazały się w wydawnictwie Sairūsha.

³ Zob. zwł.: Ю. Мицик, *Нові дослідження японського славіста*, „Український археографічний щорічник” 18, t. 21, 2013, s. 731–734; *idem*, rec.: *Хаясака, Макото, Литва. Уплыў гістарычнай традыцыі на фармаванне нацый. „Краёвая ідэя” з перспектывы сучаснасці*, *Токіо 2017*, „Беларускі Гістарычны Агляд” 24, 2017, nr 1–2(46–47), s. 287–292.

⁴ M. Hayasaka, *Pamięci Profesora Stefana Kieniewicza*, „Przegląd Historyczny” 84, 1993, nr 1, s. 63–64.

Polski⁵, ale z czasem rozszerzył swoje zainteresowania na całość ziem dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Fascynują go tradycje jej wielokulturowości – ich trwałość, jak również stopniowy ich zanik w wyniku procesów narodotwórczych i innych przyczyn⁶.

Ważnych inspiracji badawczych dostarczały mu m.in. podróże „śladami historii”. Jedną z nich, na przełomie 1976 i 1977 r., zawiodła go do Adampola, gdzie przy grobie Ludwiki Śniadeckiej dumiał nad jej i Michała Czajkowskiego losami, nad ideami, którym służyli. W 1987 r. wydał pracę poświęconą Agencji Wschodniej (istambuńskiej) Hotelu Lambert⁷. Pokrewną tematykę podjął też w innych publikacjach⁸. Uwzględnił ją m.in. w książce, której tytuł w polskim tłumaczeniu brzmi: *Ukraina – na szlaku jej dziejów* (1994). Czytelników polskich zapoznała z tą książką jej recenzja pióra japońskiego slawisty Koichi Kuyama⁹. Tu wystarczy zasignalizować za nim, że Makoto Hayasaka rozpatruje w niej różne zagadnienia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich, niepodległościowe plany Filipa Orlika (1672–1744) i inne istotne kwestie, a: „Wątkiem łączącym poszczególne rozdziały i w znacznej mierze tłumaczącym szczególnie zainteresowanie Autora Ukrainą, są losy Michała Czajkowskiego” (s. 233). Wykraczając poza ramy tematyczne książki, jeden z dziesięciu rozdziałów Autor poświęcił Białorusi i Litwie, jakby zapowiadając swoje przyszłe, omawiane tu prace.

Wcześniejsza z nich, *Belarūshi – Kyōkai Ryōiki no Rekishigaku*, liczy 467 stron, z których jej właściwy tekst zajmuje, wraz z sześcioma konturowymi mapkami, 415 stron i dzieli się na osiem rozdziałów oraz wstęp i zakończenie. Zapowiedziane w tytule rozważania autora o przeszłości ogniskują się w dużej mierze wokół kwestii kreowania przez białoruską historiografię obrazu dziejów ojczystych. Proces ten przebiegał w opozycji do dominujących w XIX w. ujęć formowanych przez historiografię polską i rosyjską. Pierwsza afirmowała historyczne związki ziem białoruskich z Polską (w ramach unii polsko-litewskiej), druga zaś z Rosją¹⁰. Argumentów dla obu tych stanowisk dostarczał obficie wiekowy proces przenikania się i rywalizacji na Białorusi polskich i rosyjskich wpływów politycznych i kulturalnych. Zdaniem Autora nadał on ziemiom białoruskim charakter pogranicza, zasignalizowany już w tytule książki. Ze wstępnych

⁵ Jako ich badacz dawno już zyskał uznanie w kręgu specjalistów. Znalazło ono wyraz m.in. w uhonorowaniu go Specjalnym Wyróżnieniem przez Kapitułę Nagrody im. Jerzego Skowronka (2018 r.).

⁶ W kręgu zainteresowań M. Hayasaka mieszczą się również dzieje Rosji. Szczegółowe badania prowadził nad stosunkiem rosyjskiego ruchu rewolucyjnego do sprawy polskiej i w ogóle kwestii narodowościowych. Zajmuje się także przekładami na język japoński. Przełożył m.in. książki Bronisława Geremka *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia* (Tōkyō 1993) i Władimira A. Dżakowa *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России* (Tōkyō 1996).

⁷ M. Hayasaka, *Isutanburu Tōhō Kikan. Pōrando-no bōmei aikokusha*, Tōkyō 1987 (Organizacja Wschodnia – Istambuł: polscy patrioci emigranci; w wolnym przekładzie autora – zob. *idem*, *Pamięci Profesora Stefana Kieniewicz...*, s. 64 – tytuł książki brzmi: Agencja Wschodnia – życie polityczne Michała Czajkowskiego).

⁸ Do najwcześniejszych należą artykuły: *idem*, *La politique orientale de l'émigration polonaise – la tendance turcoslave à la mi-XIX siècle*, „SHi Hō” 1982, nr 15, s. 13–41; *idem*, *Polish Emigration and the Ottoman Empire*, „Annals of Japan Association for Middle East Studies” 2, 1987, s. 166–186.

⁹ K. Kuyama, *Makoto Hayasaka i jego książka o Ukrainie, Lithuania*” 1996, nr 1/2(18/19), s. 233–235.

¹⁰ Por. przegląd zapatrywań dziewiętnastowiecznej historiografii na dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego: K. Błachowska, *Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*, Warszawa 2009.

uwag i streszczeń poszczególnych rozdziałów¹¹ wynika, że jako cele pracy postawił on sobie przedstawienie zarysu historiografii Białorusi oraz zapoznanie czytelników z wybranymi zagadnieniami z dziejów białoruskich od średniowiecza po czasy najnowsze. Jako wytyczną dla swych badań przyjął prowadzenie analiz z punktu widzenia kształtowania się nowoczesnych narodów i państw. Omawiając białoruski proces narodotwórczy, stwierdza w konkluzji (rozd. I), że przebiegał on w zasadzie podobnie jak w innych krajach, ale miał też cechy szczególne, wynikające z kulturalno-politycznego wpływu na niego Polski i Rosji.

Trudności związane z kształtowaniem się białoruskiej tożsamości narodowej znalazły odzwierciedlenie w historiografii. Autor szczególną uwagę poświęcił charakterystyce dwóch głównych nurtów w białoruskiej myśli historycznej na przełomie XIX i XX w. Jeden z nich, współtworzący ideologię tzw. zachodniorusizmu, wyróżniał się rosyjskocentryzmem i w późniejszym czasie znalazł kontynuację w radzieckiej nauce historycznej. Makoto Hayasaka przedstawił charakterystyczne dla tego nurtu poglądy na dzieje Białorusi i w ogólnej ocenie uznał go za narzędzie rosyjskiej propagandy. Toczona od lat 90. ubiegłego wieku ożywiona dyskusja nad rolą zachodniorusizmu w białoruskiej historii zaowocowała dużym zróżnicowaniem jego ocen – od zdecydowanie ujemnych po akcentujące jego dodatni wpływ na kształtowanie się narodowej tożsamości Białorusinów¹². Wypowiedzi Makoto Hayasaki wpisują się w ten naukowy dyskurs. Drugi interesujący go nurt myśli historycznej reprezentuje historiografia o orientacji narodowej, ukierunkowana na wykazywanie podmiotowej roli ziem białoruskich w dziejach i ich odrębnych tradycji historycznych. Autor omawia początkowy okres jej rozwoju, podkreślając wybitną w nim rolę Wacława Łastowskiego, który w pracy *Karotkaja historyja Bielarusi* (1910 r.) przedstawił w rodzinnym języku i z narodowo-białoruskiego punktu widzenia całość dziejów ojczystego kraju. Uznanie Hayasaki dla zasług Łastowskiego w tworzeniu „narodowej wizji” historii jest w pełni zasadne. Zastrzeżenia budzi jednak przypisanie mu pierwszeństwa w połączeniu genezy Białorusinów z ziemią połocką i plemieniem Krywiczów. Pod tym względem miał Łastowski poprzedników, do których świadomie nawiązywał¹³. W dalszych wywodach Autor rysuje losy białoruskiej nauki historycznej w kolejnych dekadach. Informuje czytelników o rozkwicie, jaki przeżywała w dobie NEP-u, dzięki ówczesnej polityce białorutenizacji, i o ciężkich ciosach, jakie w latach 30. zadały jej stalinowskie represje.

Przegląd dziejów Białorusi rozpoczyna Makoto Hayasaka od wspomnianego już zagadnienia jej kolebki (rozd. II i III). W wywodach tych do charakterystycznych cech białoruskiej historiografii zalicza m.in. eksponowanie dziejowej roli takich postaci jak książe połocki Rogwołod, jego córka Rogneda i prawnuk Wsiesław Czarodziej czy połocka księżna z XII w. święta Eufrozyna¹⁴. Baczną uwagę zwrócił na narodowościowe i polityczne konteksty kultu tej świętej. Władze carskie próbowały wykorzystać go w celu rusyfikacji Białorusinów, w BSRR był tłumiony z pobudek antyreligijnych, a po rozpadzie ZSRR powoli się odradza, „głównie

¹¹ Streszczenia są w językach białoruskim (11 s.) i polskim (10 s.).

¹² Podsumowanie dotychczasowej dyskusji zob. A. Смалянчук, *Заходнерусізм і краёвсіць: спроба канцэптуальнага параўнання*, w: *idem*, „Краёвая ідэя” ў беларускай гісторыі, Minsk 2017, s. 84–100.

¹³ V. Korbut, *Etnogeneza Białorusinów w świetle ustaleń Wacława Łastowskiego*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 51, 2019, s. 27–38; por. P. Лінднэр, *Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.*, tłum. Л. Баршчэўскі, Minsk 2003, s. 81–84.

¹⁴ Por. O. Łatyszzonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok 2006, s. 265; P. Лінднэр, *op. cit.*, s. 84.

jako symbol oświaty narodowej”. Przechodząc do czasów wczesnonowożytnych, Autor zajął się dobą odrodzenia i reformacji na Białorusi. W poświęconym jej rozdziale (IV) rozwija następujące wątki: ruch reformacyjny, rozwój drukarstwa, kodyfikacja prawa, działalność polityczna kanclerza Lwa Sapiehy. Zgodnie z przyjętymi założeniami badawczymi obszernie uwzględnia historiograficzne aspekty tej tematyki¹⁵. I tak np. przedstawiając zagadnienie kodyfikacji prawa w Wielkim Księstwie Litewskim, podkreśla znaczenie badań Juliusza Bardacha rzucających nowe światło na wpływ prawa rzymskiego na Statuty litewskie. Zafrapowany postacią Lwa Sapiehy, zwraca uwagę na jego wizerunek we współczesnej historiografii białoruskiej, ukazujący go jako bohatera narodowego¹⁶. W streszczeniu rozdziału autor nie ujawnia swego stosunku do tego popularnego ujęcia litewskiego kanclerza, ale z odsyłaczy w książce można wnioskować, że traktuje go z odpowiednim krytycyzmem, właściwym nowszym, znanym mu opracowaniom¹⁷. W dalszych partiach rozdziału zajmuje się zagadką pochodzenia rodu Sapiehów i kwestią jego roli w Wielkim Księstwie – na ogólniejszym tle potęgi litewskich magnatów. Porusza też zagadnienie stosunków polsko-rosyjskich na początku XVII w., zwracając uwagę, że w historiografii japońskiej brak jest interpretacji Wielkiej Smuty z perspektywy Litwy historycznej, przeważa natomiast jej obraz jako polskiej intrygi, przyjęty za jednostronnymi ujęciami rosyjskimi.

Podjmuje następnie problematykę dziejów unii kościelnej w XVII–XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia (rozdz. V i VI). Interesują go głównie jej skutki w zakresie stosunków narodowościowo-religijnych: konflikty, które na Białorusi znalazły kumulację w zabójstwie Jozafata Kuncewicza i krwawej rozprawie z oskarżonymi o nie witebszczanami; przyspieszająca proces polonizacji latynizacja obrządku unickiego; działalność oświatowa bazylianów. Najwięcej uwagi poświęca prześladowaniu unitów na Podlasiu wszczętym przez władze carskie po powstaniu styczniowym i kontynuowanym aż do wydania ukazu tolerancyjnego w 1905 r.¹⁸ Omawia międzynarodowy kontekst represji i wnioskuje, że przyniosły one rezultaty odwrotne do zamierzonych. Nawiązując do wydarzeń związanych z unią kościelną, rozwija wątek legendy cudownego obrazu Matki Boskiej Kodeńskiej. Analizuje też ujęcie stosunków religijnych na Podlasiu w dwóch utworach literackich – *Błogosławionej winie* Zofii Kossak i *Z ziemi chełmskiej* Władysława Reymonta. Ocenia, że utwory te w zamiarze swych autorów miały przysłużyć się konsolidacji narodowej w duchu endeckiej koncepcji „nowoczesnego Polaka”¹⁹.

¹⁵ Szerzej odniósł się w streszczeniu do badań Włodzimierza Piczety (1878–1942), wnioskując, że przyjął on „linię polityczną zapadnorusizmu” i swą twórczością legitymizował „rację stanu systemu sowieckiego”. Dodajmy jednak, że w Związku Radzieckim pracował on w warunkach drastycznego braku swobody twórczej.

¹⁶ Odwołuje się do popularnonaukowej pracy: I.B. Саверчанка, *Канцлер вялікага княства Леў Сяпеха*, Minsk 1992.

¹⁷ Autor wykorzystał m.in. wyczerpujący biogram Lwa Sapiehy pióra Henryka Lulewicza (PSB, t. 35, Warszawa 1994, s. 84–104) i prace Juliusza Bardacha rewidujące tradycyjny pogląd o eksponowanej roli tegoż w przygotowaniu III Statutu (np. *idem*, *Statuty litewskie w prawie rzymskim*, Warszawa 1999, s. 74). Nie miał okazji wykorzystać najnowszej biografii Sapiehy pióra Arkadiusza Czwołki, gdyż ta ukazała się niemal równocześnie z *Belarūshi – Kyōkai Ryōiki no Rekishigaku...*; zob. *idem*, *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012.

¹⁸ Por. M. Hayasaka, *Prześladowanie unitów na Podlasiu na przełomie XIX i XX wieku z punktu widzenia konsolidacji narodowej*, w: *Трэці Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працаўнёныя матэрыялы*, t. 3, Kaunas 2014, s. 236–239.

¹⁹ Por. *ibidem*, s. 239, gdzie taka sama ocena, wsparta uwagą, że dążenia do konsolidacji narodowej w imię jedności państwa często przyczyniały się do wzrostu konfliktów narodowych.

Kolejne rozdziały (VII i VIII) poświęcone są życiu i działalności Bronisława Taraszkiewicza, typowego, jak określa go Autor, człowieka pogranicza, rozdartego między polskością a białoruskością²⁰. Jego biografia odzwierciedla dramatyczne losy pokolenia białoruskiej inteligencji, które na początku XX w. podjęło pracę na niwie narodowej, w latach 1917–1918 zaangażowało się w budowę Białoruskiej Republiki Ludowej, a po traktacie ryskim rozdzieliło się w poszukiwaniach drogi do niepodległości. Taraszkiewicz należał do grupy działaczy, których dalsze koleje życia układały się według schematu: posłowanie w polskim Sejmie, związanie się z ruchem komunistycznym, represje ze strony polskich władz, śmierć w radzieckich więzieniach i obozach. Przez pryzmat jego losów Autor ukazał skomplikowane dzieje Białorusi w pierwszej połowie XX w. Spoglądając z dalekowschodniej perspektywy, dostrzega on analogie między polskim osadnictwem wojskowym na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej a wojskowym osadnictwem japońskim w Mandżurii oraz politycznymi celami i skutkami tych przedsięwzięć. Wskazuje także na światowy kontekst działalności Białoruskiej Włóściańsko-Robotniczej Hromady, określony przez strategię Kominternu. W zakończeniu kreśli zarys procesu narodotwórczego w Europie, począwszy od Wielkiej Rewolucji Francuskiej, po czym przechodzi do sytuacji na Białorusi w czasach najnowszych. Podkreśla opór przeciw tłumieniu życia narodowego, jaki ujawnił się w BSRR w latach 70. ubiegłego wieku, a rozwinął w dobie pieriestrojki. Wskazuje na obawy dzisiejszych historyków białoruskich przed powrotem zachodniorusizmu i konkluduje, że „przeszłość ciąży na przemianach świadomości narodowej Białorusinów” (s. 29).

Książka przybliży węzłowe zagadnienia dziejów białoruskich. Przynosi wiele informacji na temat poszczególnych faktów i procesów historycznych, głównie ze sfery stosunków narodowościowych i religijnych. Jeden z wybijających się w książce wątków stanowi legenda obrazu Matki Bożej Kodeńskiej²¹. Rozwijając go, Autor charakteryzuje kult Matki Boskiej w skali całej Białorusi, a niejako przy okazji także architekturę cerkwi i kościołów. Całość pracy spajają jednak głównie dwa tematy: drogi rozwoju białoruskiej myśli historycznej oraz przenikanie się na ziemiach Białorusi wpływów kulturalnych Wschodu i Zachodu. To ostatnie zjawisko w ujęciu Autora uatrakcylnia obraz Białorusi jako pogranicza bogatego swą kulturową różnorodnością, nie zaś kresów o zatartej podmiotowości własnego bytu historycznego. Autor dba o udokumentowanie swoich wywodów, ale nie obciąża nadmiernie książki przypisami. Podstawą rozważań jest literatura przedmiotu. Znaczna jej część stanowi zarazem podstawowe źródło dla zaprezentowanych badań Autora nad myślą historyczną. Książka jest pierwszym szerszym ujęciem dziejów Białorusi w języku japońskim. W odbiorze pomocny będzie z pewnością obfity materiał ilustracyjny (zdjęcia i ryciny osób, krajobrazów, zamków, cerkwi, kościołów itd.). Będąc problemowym ujęciem tematyki, dzieło wzbudzi zapewne zainteresowanie głównie wśród osób szukających w lekturze nie prostego przekazu informacyjnego o dalekich krajach, lecz pomocy w zrozumieniu ich dziejów.

W pewnej mierze przeszłości Białorusi dotyczy też książka *Litoania – Rekisiteki Dentou to Kokumin Keisei na Hazama*, której problematyka w aspekcie terytorialnym ma niejako podwójny wymiar – odnosi się zarówno do tzw. Litwy właściwej („etnicznej”), jak i do całego obszaru dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego większość stanowiły ziemie

²⁰ Por. M. Hayasaka, *Działalność polityczna Bronisława Taraszkiewicza w kontekście historii Dalekiego Wschodu*, w: *Другі Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працаўныя матэрыялы*, t. 2, Kaunas 2013, s. 140–143.

²¹ Wątek ten łączy Autor z innymi (np. rolą Sapiechów w Wielkim Księstwie Litewskim, losami unitów na Podlasiu), co rzuca nowe światło na każdy z nich.

białoruskie²². Temat pracy świadczy, że przy jego wyborze Autor kierował się przeświadczeniem o dużym znaczeniu idei krajowej, będącej przejawem szerszego zjawiska tzw. krajowości²³. Narodziła się ona na przełomie XIX i XX w. jako reakcja na wzrost dzielących ludność ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego dążeń nacjonalistycznych, którym przeciwstawiła zgodną z tradycjami historycznymi alternatywę – solidarne współdziałanie miejscowych narodów w imię ich nadrzędnego interesu, czyli dobra wspólnej ojczyzny („kraju”, ziem historycznej Litwy). Zarówno określona przez lokalne warunki specyfika ideologii krajowej, jak i cechujący ją wymiar uniwersalny, wynikający głównie z jej zasadniczego ukierunkowania przeciwko nacjonalizmowi, zwróciły pod koniec ubiegłego wieku uwagę badaczy kwestii narodowościowych. Szczególne uwzględnienie tematyka ta znalazła w pracach profesora Juliusza Bardacha i skupiającej się wokół niego od lat 90. nieformalnej grupy badaczy z Polski, Litwy i Białorusi. Już wówczas wśród pozaeuropejskich uczonych zainteresowanych tą tematyką znalazł się Makoto Hayasaka²⁴. Jego książka należy do tych rzadkich w literaturze przedmiotu ujęć, które starają się przedstawić możliwie pełny obraz zjawiska krajowości i pokazują go na szerokim tle dziejów politycznych i przemian stosunków narodowościowych na Litwie i Białorusi w pierwszej połowie XX w. Wywody swoje opiera Autor na bardzo solidnej podstawie źródłowej i literaturze przedmiotu, które prezentuje w 20-stronnicowym zestawieniu bibliograficznym. Znajdujemy w nim wszystkie istotne prace dotyczące omawianego zagadnienia, a uznanie budzi także obfitość źródeł i ich trafny dobór. Czołowe miejsca wśród nich zajmują: polska i litewska prasa z przełomu XIX i XX w. (z ok. 20 tytułów najwcześniejszym jest „Aušra”; 1883–1886), materiały pamiątkarskie (m.in. opublikowane tomy *Dziennika* Michała Römera z lat 1915–1916 i 1918–1923²⁵), różnego rodzaju enuncjacje programowe i pisma polityczne.

Zgromadzone źródła i literatura pozwoliły Autorowi wyczerpująco oświetlić podejmowane kwestie. W początkowych partiach tekstu wprowadza on czytelnika w zagadnienia terminologiczne – dyskusje wokół definicji narodu, pojęcia „krajowości” i „tutejszości”, „Litwy historycznej” i „Litwy etnograficznej”, i inne. Charakteryzuje ogólnie koncepcję krajową i stan badań nad nią oraz przedstawia warunki, w jakich się kształtowała, ze szczególnym naciskiem na następujące zjawiska: rozwój procesów narodotwórczych na ziemiach litewsko-białoruskich z uwzględnieniem ich historycznego i ogólnoeuropejskiego tła; nasilenie się dążeń nacjonalistycznych na przełomie XIX i XX w., z podkreśleniem unifikacyjnej polityki caratu w stosunku do ziem Litwy historycznej; wpływ na mieszkańców Litwy i Białorusi idei warszawskiego

²² Książka ma 540 stron, z których właściwy tekst zajmuje s. 428 i dzieli się na siedem rozdziałów. Streszczenia są w językach: litewskim (20 s.), polskim i białoruskim (po 14 s.). Dzieło zawiera obfity materiał ilustracyjny.

²³ Pojęcia „idea krajowa” i „krajowość” bywają utożsamiane. Przyjmuję szersze znaczenie drugiego z nich, jako obejmującego zarówno świadomość krajową (typ świadomości narodowej opartej głównie na więzi terytorialno-historycznej), jak też wyrosłą na jej gruncie ideę (koncepcję) krajową; zob. J. Jurkiewicz, *Poznańska debata o krajowości*, w: *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz. Poznań 1999, s. 8; por. definicję „krajowości” zaproponowaną przez Olega Łatyszonka: *idem, Krajowość i „zapadno-rusizm”. Tutejszość zideologizowana*, w: *ibidem*, s. 39.

²⁴ Zainteresowanie krajowością rozbudziło u Autora zapoznanie się z myślą polityczną ukraińskiego krajowca Waclawa (Wiaczesława) Lipińskiego; por. K. Kuyama, *op. cit.*, s. 234.

²⁵ M. Römer, *Dzienniki*, t. 2: 1914–1915, t. 3: 1916–1919, t. 4: 1920–1930, oprac. J. Sienkiewicz, Z. Solak, Warszawa 2017–2018. Zapiski z lat 1918–1923 wykorzystał M. Hayasaka w przekładzie na język litewski (edycja pod red. R. Miknysa, Wilno 2007–2015).

pozytywizmu i rosyjskiego narodnictwa. Przedstawiając procesy narodowotwórcze i wzrost nacjonalizmu, zwraca uwagę, że rusyfikacyjna polityka caratu osłabiła znaczenie polskości, ale odniosła też skutki przeciwne do zamierzonych – przyczyniła się do rozbudzenia świadomości etnicznej Litwinów i Białorusinów. Z tą polityką, jak też z germanizacją w zaborze pruskim Autor łączy – inna rzecz, czy nie nazbyt jednostronnie – pojawienie się polskiego nacjonalizmu spod znaku Narodowej Demokracji. Objaśniając postawy krajowców, podkreśla, że przeciwstawiając się nacjonalizmowi, odwoływali się oni do wspólnoty historycznych losów mieszkańców „kraj”, afirmowali jego odrębność, jedność i polityczną podmiotowość. Akcentuje ich życzliwą postawę wobec narodowych dążeń Litwinów i Białorusinów, ale też różniące ich z nimi poglądy w kwestii stosunku do tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁶.

Podczas gdy znaczna część badaczy za przedmiot bliższych obserwacji wybiera jeden z dwóch nurtów krajowości, demokratyczny (reprezentowany przez tzw. demokratów wileńskich) lub zachowawczy (mający ostoję w ziemiaństwie), Makoto Hayasaka z równą uwagą odnosi się do obu, ukazuje ich genezę i relacje między nimi. Działalność i myśl polityczną demokratów charakteryzuje m.in. na podstawie publicystyki „Gazety Wileńskiej” i „Przeglądu Wileńskiego”, aktywność zachowawców ilustruje przykładami Mińskiego Towarzystwa Rolniczego i Stronnictwa Krajowego Litwy i Białorusi. Przedstawia wielu reprezentantów obu kierunków, a także wpływowe postacie życia publicznego, które choć działały poza środowiskiem krajowców, były do nich mniej lub bardziej zbliżone poglądami. W szczególny sposób wyróżnia postaci dwóch krajowców – czołowego przedstawiciela kierunku demokratycznego Michała Römera i wybitną reprezentantkę nurtu konserwatywnego Konstancję Skirmuntt. Specjalną uwagę poświęca słynnej pracy Römera pt. *Litwa* (Lwów 1908), zaznaczając, że wciąż zachowuje ona naukowe znaczenie (s. 27²⁷). Zdaje się też być głównym przewodnikiem Autora po dziejach narodowego odrodzenia litewskiego (do 1905 r.). Zapoznaje on czytelnika z takimi sukcesami Litwinów w walce o narodowe prawa jak zniesienie zakazu druków litewskich (1904 r.) i zorganizowanie narodowego zjazdu – Sejmu Wileńskiego (1905 r.). Równoległe kreśli obraz polskiego życia politycznego na Litwie. Stopniowo jego uwaga skupia się głównie na relacjach polsko-litewskich. Zaznacza, że jeszcze w początkowych latach I wojny światowej podejmowane były próby ułożenia stosunków narodowościowych na gruncie zasad krajowych, ale okazywały się niewystarczające do powstrzymania nacjonalistycznych waśni. Zaostrzał się szczególnie spór polsko-litewski, przybierając charakter konfliktu terytorialnego o Wilno i Wileńszczyznę. Próbam jego kompromisowego rozwiązania ostateczny kres (nie formalnie wprawdzie, lecz faktycznie) położyła wyprawa Lucjana Żeligowskiego (s. 29), a pokój ryski zawarty kilka miesięcy później oznaczał sfinalizowanie podziału ziem Litwy historycznej. Kreśląc dalsze dzieje kwestii wileńskiej, Autor wskazuje na stan „wojny nie wojny” między Polską a Litwą, przypomina osamotnioną obronę zasad krajowych przez Ludwika Abramowicza (s. 30–32), którego śmierć w marcu 1939 r. zdawała się być podzwonnym dla idei krajowej. Przegląd losów Wilna i Litwy Autor doprowadza do czasów współczesnych. Omawia więc kolejno zmiany, jakie w historii miasta i kraju zapoczątkowała II wojna światowa – przyłączenie Wilna do Republiki Litewskiej (październik 1939 r.), utratę przez Litwę nieodległości, zmiany struktury narodowościowej ziem litewsko-białoruskich w latach II wojny światowej i powojennych, wreszcie trudną drogę Litwy do odzyskania w 1990 r. niepodległego bytu.

²⁶ Dla swej koncepcji utrzymania odrębności i całości ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego łatwiej znajdowali krajowcy zrozumienie wśród działaczy białoruskich niż w politycznych kołach litewskich, których ideałem była niepodległa Liwa w granicach etnograficznych ze stolicą w Wilnie.

²⁷ Tu i w innych miejscach odwołania do stron streszczenia w języku polskim.

Zwalczające ideę krajową środowiska nacjonalistyczne przedstawiały ją jako archaiczną koncepcję, utrudniającą kształtowanie się nowoczesnych narodów. Po II wojnie światowej badacze widzieli w niej zazwyczaj szlachetną utopię, która nie była w stanie zapobiec narodowościowym waśniom, lecz co najwyżej mogła je nieco złagodzić. Ocena Makoto Hayasaki zdecydowanie odbiega od tych utrwalonych opinii. Nawiązuje on do myśli krajowca Zygmunta Jundziłła (1880–1953), który oceniając u schyłku życia fiasko politycznej koncepcji krajowców, uznał, że głoszona przez nich, a niezrozumiała dla nacjonalistów idea współdziałania kilku narodowości we wspólnym państwie okazała się przedwczesna. Badacz nie tylko podziela ten pogląd, ale widzi w nim spełnioną po latach przepowiednię triumfu idei krajowej. Za takowy uznaje zmiany polityczne, jakie w latach 80.–90. XX w. dokonały się w Europie Środkowo-Wschodniej. Dla potwierdzenia swego stanowiska przytacza m.in. przykład inspirującej te zmiany postawy Jana Pawła II. Jest prawdopodobne, że poglądy krajowców docierały (za pośrednictwem środowiska „Tygodnika Powszechnego”) do kardynała Karola Wojtyły i znalazły odzwierciedlenie w jego myśli i działaniach²⁸. Znamienne jest dokonanie przez Jana Pawła II beatyfikacji arcybiskupa Jerzego Matulewicza (Jurgisa Matulaitisa), który jako biskup wileński (1918–1925) z równą troską traktował potrzeby wszystkich diecezjan, bez względu na ich narodowość. Ściągało to na niego ataki nacjonalistów, a zyskiwało mu uznanie krajowców. Nie sposób też zaprzeczyć, że na postawy powojennej inteligencji w Polsce i w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej wpłynęła – inna rzecz, jak dalece – twórczość ludzi kultury, którym bliskie były idee krajowców: poezja Czesława Miłosza, publicystyka Jerzego Giedroycia, prace naukowe Wiktora Sukiennickiego. Nie widać jednak podstaw, by do sukcesów idei krajowej zaliczać także, jak proponuje Autor (chyba że mamy tu do czynienia z pewną metaforą), powstanie NSZZ „Solidarność” czy rozszerzenie na wschód Unii Europejskiej. Doświadczenia II wojny światowej i powojennego podziału świata na przeciwstawne bloki wpłynęły w skali globalnej na przemiany ludzkiej świadomości, wykazując konieczność solidarności i współpracy ludzi i narodów. Jaki w tym procesie miała udział idea krajowa, *de facto* niemal zapomniana do lat 80. XX w., pozostaje kwestią przyszłych badań. Postulat ich podjęcia wynika jasno z przytoczonych rozważań Makoto Hayasaki.

O ile skala znaczenia, jakie przypisuje on idei krajowej nasuwa wątpliwości, o tyle przekonywające jest zakwestionowanie przez niego schematycznego obrazu tej idei jako utopii, która w realnych warunkach nie odegrała znaczącej roli. Tworzone na jej podstawie projekty polityczne istotnie kończyły się fiaskiem, ale ona sama, choć po 1921 r. zmarginalizowana, przetrwała jako ważny drogowskaz dla zwolenników dialogu i współpracy w stosunkach między narodami; w perspektywie dziejowej ta jej rola, wciąż tylko częściowo rozpoznana, jest szczególnie wyraźna w sferze stosunków polsko-litewskich i polsko-białoruskich. Książka pt. *Litoania – Rekisiteki Dentou to Kokumin Keisei na Hazama* stanowi istotny wkład do historii zjawiska krajowości. Tematycznie łączy się ona z całościowym kształtem twórczości Makoto Hayasaki, zdominowanej przez zagadnienia z zakresu polskiej myśli politycznej XIX w. Zarazem zajmuje w tej twórczości miejsce szczególne, wynikające z faktu, że idea krajowa, choć ukształtowana w środowiskach polskiej inteligencji i ziemiaństwa na Litwie i Białorusi, należy do wspólnego dziedzictwa wielonarodowościowej ludności tych krajów – do tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Omówione wyżej książki świadczą, że pozycja obserwatora stosunków środkowoeuropejskich „z zewnątrz”, z perspektywy Japonii, ułatwia Autorowi dostrzeżenie, a w konsekwencji

²⁸ Zob. R.W. Staniewicz, *Szlaki idei tożsamości środkowo-wschodnio-europejskiej*, w: *Krajowość...*, s. 135–142.

dobór do analizy istotnych zagadnień. Zwraca uwagę porównawcze ukierunkowanie jego badań. Podejmowane kwestie ujmuje on w szerokim kontekście międzynarodowym, niekiedy nawet pozaeuropejskim (gdy odwołuje się do dalekowschodnich analogii). Obok wartości merytorycznych oba dzieła szczególnie wyróżnia sam fakt, że przybliżają one japońskim czytelnikom historię dwóch środkowoeuropejskich krajów. Nadaje im to na tle japońskiej historiografii wybitnie pionierski charakter. Inna rzecz, że do Japonii wiedza o przeszłości Litwy i Białorusi trafia różnymi drogami. Jedną z nich jest poezja, z którą czytelnicy w Japonii mają możliwość zetknięcia się, np. ze sławiącymi Litwę dziełami Adama Mickiewicza – *Panem Tadeuszem* (tłum. Yukio Kudo; 1999) czy *Konradem Wallenrodem* (tłum. Koichi Kuyama; 2014)²⁹. Związki między literaturą piękną a ideami krajowców to odrębny, wielki temat. Jeśli ktoś w przyszłości podejmie się jego opracowania, książki Makoto Hayasaki będą dla niego ważną pomocą. Ich głównym adresatem są, poza czytelnikami w Japonii, badacze z krajów środkowoeuropejskich. Znaczenie dla nich obu dzieł widzę przede wszystkim w tym, że przynioszą one nowe ujęcie wielu kwestii, pobudzają do naukowej refleksji i dyskusji. To ich znaczenie jest jednak mocno ograniczone z powodu bariery językowej.

Jan Jurkiewicz
Poznań

²⁹ K. Kuyama, *O pracach translatorskich Yukio Kudo, autora japońskiego przekładu „Pana Tadeusza”*, „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza” 2, 2009, s. 198–216; R. Zajączkowski, *Japońska Polska. Kulturowy wizerunek Polski w Japonii*, „Zeszyty Naukowe KUL” 60, 2018, nr 2(242), s. 381–398. Pierwszego przekładu *Konrada Wallenroda* na język japoński dokonał Asadori Kato w latach 20. XX w.